

НАЗВИ ХАТИ ТА ЇЇ ЧАСТИН У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті здійснено системний опис та з'ясовано ареальну стратиграфію назв хати та її частин, вказано на мотиваційні ознаки, релевантні для їх номінації у східноподільських говірках.

Ключові слова: номінація, хата і її частини, східноподільські говірки.

The names of house and its parts in the dialects of Eastern Podillya.

The article deals with the systemic description and areal characteristics of the names of house and its parts; also motivational features which are relevant for these names in the dialects of Eastern Podillya are elucidated.

Key words: names, house and its parts, dialects of Eastern Podillya.

Наименования избы и ее частей в говорах Восточного Подолья.

В статье изучены наименования избы и ее частей, определены мотивационные особенности, релевантные для их номинации в говорах Восточного Подолья.

Ключевые слова: номинация, изба и ее части, Восточное Подолье.

Вивчення лексичного складу говорів є надзвичайно важливим, бо всі галузі наук, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної та духовної культури етносу, значною мірою спираються на свідчення діалектної лексики [3, 3]. До найбільше показового елемента матеріальної культури належить житлове будівництво.

Лексика на позначення житлових та господарських приміщень, її структурно-семантична організація та географія, незважаючи на дослідження К.Д. Глуховцевої [2], О.М. Євтушка [6], Л.І. Дорошенко [5], Л.М. Тищенко [10], матеріали до Лексичного атласу М.В. і О.М. Никончуків [8], фіксацію назв окремих реалій в діалектних лексикографічних працях, вивчена недостатньо. Не всі мовно-територіальні утворення достатньо досліджені. Однією із таких лакун є говірки Східного Поділля. Лексика традиційного народного будівництва східних подолян до цього часу залишалася поза увагою дослідників. Предметом нашого опису є назви хати і її частин у східноподільських говірках, які знаходяться на території західної Черкащини, східної Вінниччини, північно-західної Кіровоградщини.

Лексико-семантичну групу назв сільського житлового будинку та його частин утворюють репрезентанти семантичних опозицій 'стара хата' : 'нова хата', 'передня бокова стіна хати' : 'задня частина хати', 'цегляна хата' : 'глиняна хата', семи 'кімната в хаті', що пов'язано з традиційними диференційними ознаками реалій: часом побудови житла, матеріалом, із якого воно збудоване, зовнішнім виглядом житла, внутрішнім плануванням та інш.

На позначення семи 'стара хата' зафіксовано прозоромотивовані лексеми *ха'луна*, *розва'л'уха*, *'хата*, демінутиви *ха'тина*, *ха'тинон'ка*. Загальнонародній мові відомі лексеми із таким або майже таким значенням: *халуна* 'невелика убога житлова будівля, злиденна хата' (СУМ, XI, 14), *ха'тина*, *хатинонька* 'невелика вбога або стара хата' (СУМ, XI, 30). Номен *розва'л'уха* мотивований дією розвалюватися. Вузьколокальними у досліджуваних говірках є лексеми *бур'д'їй* (Дуб.), *'шура* (Од.). Лексему *бурдей*, *бурдїй* з ремаркою *діалектне* зафіксовано у СУМ зі значенням 'житло, викопане в землі, землянка' (I, 283). Вона є запозиченою зі східнороманських мов. У південно-західних говорах ця назва засвідчена на позначення сем 'землянка, курна хата', 'циганський намет', 'злиденна хата', 'хата без горища з плоским земляним дахом' (ЕСУМ, I, 299). Лексема *'шура* є багатозначною, її семантичну структуру у досліджуваних говірках складають семи 'стара хата', 'сарай, повітка' та 'підсобне приміщення з чотирьох дерев'яних стовпів із солом'яним накриттям із зашитою задньою або боковою стіною' (Од., Гор.). СУМ лексему фіксує з позначкою *діалектне* лише у значенні 'сарай, повітка' (XI, 565).

Лексема *'хата* може репрезентувати дві семи 'нова хата' і 'стара хата'. Лише в опозиціях *'хата* : *ха'луна* (Од., Гайс., Гран., В., Ор., Тар.), *'хата* : *розва'л'уха* (Шам.), *'хата* : *бур'д'їй* (Дуб.), *'хата* : *'шура* (Од.) лексема *'хата* передає позитивну оцінку й позначає 'новий будинок'. Як і в інших українських говірках [1, 151], останнім часом лексема *'хата* зазнала функціонально-стильового перерозкладу: вона втрачає значення 'новий будинок' і швидше позначає власність: *'вони 'майут 'хату* (Ч.). У семантичному полі 'новий будинок' лексему витісняють номени *дом*, *'домик*, *бу'динок*, словосполучення *ци'гл'а'на 'хата*, *кир'пична ~*, *кір'пична ~*. названі двослівні номени позначають сему 'цегляна хата'.

У більшості говірок архісема 'глиняна хата' об'єднує семи 'житло, стіни якого будували, накладаючи в обаполи солому, очерет і заливаючи глиною та трамбуючи', 'глиняна хата на фундаменті' та 'житло з плетених з лози стін, обмазаних глиною'. Першу сему у досліджуваних говірках репрезентують двослівні номінації – узгоджені і неузгоджені словосполучення *глино'битна 'хата* (В.), *глино'битна ~* (Од., Дуб., Гайс.), *г'лин'ана ~* (Кот., Кал., Ч.), *на'кидана ~* (Ш.), *'хата 'вал'ками* (КГ), *~ на с'лупах* (Каз., Гор., Війт., КГ, Тар.), *~ на стоўпах* (Гр., Кал., Шам., Од., Кот.), де атрибутиви вказують матеріал, з якого збудована хата або спосіб будівництва: *глиняний* – зроблений із глини, *глинобитний* – міцно, щільно збитий із суміші глини і порізаної соломи або дрібного каміння, піску і таке інш. (СУМ, II, 82), *вальок* – грудка мокрої, змішаної з соломою глини для спорудження глиняних будівель або обмазування стін (СУМ, I, 313). Номінацію *'хата на с'лупах* вживають тільки мовці найстаршого покоління. СУМ, подаючи значення слова *слуп* 'стовп, опора склепіння будь-якої споруди, будівлі' маркує його як застаріле (СУМ, IX, 380). Лексема *слуп* є запозиченням із польської мови, де позначає «стовп», відома багатьом говорам південно-західного наріччя (ЕСУМ, IV, 584). У досліджуваних говірках для лексеми *слуп* відзначено три

типи семантичної структури. Словом номінували товсту балку, що є основою дерев'яної стіни, стовп у стіні будівлі, перший брус, що кладеться на підвалину.

Типи семантичної структури лексеми *слуп*

	Товста балка, що є основою дерев'яної стіни	Перший брус, що кладеться на підвалину	Стовп у стіні будівлі	Говірки
1.	+		+	Війт., Каз.
2.		+	+	Тар.
3.			+	Пал.

Вузьколокальною на території Східного Поділля є лексема *зруб* (Тар.). Загальнонародній мові лексема відома зі значенням 'спосіб зведення стін будинків або споруд з колодами чи брусів, які укладають горизонтальними рядами, а в кутах і місцях перетинання з'єднують врубками' (СУМ, III, 714). Очевидно, лексема *зруб* на позначення хати, стіни якої будували, накладаючи в обополки соломі, очерет і заливаючи глиною та трамбуючи, в досліджуваних говірках є вторинною номінацією, оскільки обополками у східноподільських говірках, як і в інших говорах української мови (СУМ, V, 460), називають розпиляні вздовж колоди, що використовують у зведенні житла.

Сема 'глиняна хата на фундаменті' у досліджуваних говірках репрезентована словосполученнями *мурована* ¹*хата* (Каз., Ор., Гор.), ¹*хата на фунд'дамент'і* (внп). Лексеми *мурований*, *фундамент* відомі на всьому україномовному ареалі: *мурований* – побудований із каменю, цегли, *мурувати* – споруджувати, зводити щось із цегли (СУМ, IV, 829), *фундамент* – основа, звичайно, підземна чи підводна, з каменю, бетону, на якій встановлюють будинки (СУМ, X, 649).

Сему 'житло з плетених із лози стін, обмазаних глиною' репрезентують переважно субстантиви жіночого роду – віддієслівні деривати ¹*мазанка* (Пал., Кот., Од., Лук., Гайс., Ч.), ^п*лет'анка* (Ор.). Номен ¹*мазанка* відомий загальнонародній мові зі значенням 'хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною' (СУМ, IV, 593). Літературній мові на позначення плетеного виробу відома лексема *плетінка* (СУМ, VI, 577). Суфікси *-ян-*, *-ан-* у дієприкметниках та похідних є типовими для подільських говорів.

Лексема *д'ранка* на позначення такого житла чітких ареалів ще не показує, вона засвідчена лише в двох із досліджених говірок. У СУМ лексема зафіксована зі значенням 'тоненькі дощечки для оббивання стін і стелі під штукатурку, для покриття дахів і інш.' (II, 404). Цілком очевидно, що на позначення житла ця лексема є вторинним номеном. В окремих говірках сему репрезентують двослівні номінації *го'рожана* ¹*хата* (Дуб.), ¹*хата* ¹*доску* (Кал.).

На позначення житла, викопаного в ямі, без горища, з глиняним одно- або двоповерховим дахом, яке іноді виступає над поверхнею у східноподільських говірках зафіксовано лексему *зим'л'янка* (Війт., Гран.,

Гор.,), *зе^м/л'янка* (Од., Чер., Дуб., Пал., Каз.), *'йама* (Шам.), *бал'ган* (КГ), *бал'гани* (Кал.), демінутиви *зи^м/л'аночка* (Тар.), *зи^м/л'анушка* (Тар.), *гара'жок* (Тар.). Лексема *землянка* і похідне *земляночка* з таким же значенням відоме загальнонародній мові (СУМ, III, 555). Лексема *бал'ган* / *бал'гани* могла постати внаслідок зміни формальної структури слова *балаган*, яке відоме СУМ зі значенням «легка будівля для тимчасового користування» (I, 119). Етимологи припускають, що лексема *балаган* потрапила в українську мову через російське посередництво із тюркських мов, де вона позначає «верхня кімната, високий балдахін» (ЕСУМ, I, 122). Ймовірноше, лексема *балган* / *балгани* могла виникнути шляхом видозміни лексеми *балгони*, що позначає дерев'яні стовпи, на яких укріплюється навіс перед амбаром. Автори ЕСУМ лексему називають результатом видозміни слова *балкони* з переходом *к* → *г* → *і* і зміною значення (ЕСУМ, I, 126).

З розвитком будівництва в селі в останні десятиліття з'явилися нові реалії та лексеми, що їх позначають. Для номінації двоповерхової хати у всіх досліджуваних говірках зафіксовано словосполучення *двохе'тажна* *'хата*, з яким у синонімічні зв'язки вступають лексема *дом* (Чер., Каз., Лук.) та дериват *до^м іна* (Вій., Ор.).

Окрема мікрогрупа назв хати сформована за диференційною ознакою 'особливості даху хати'. Опозиція сем 'хата з високим верхом' : 'хата з низьким верхом' реалізована через опозицію номінацій *'хата з ви^{соким} / верхом* / *ви^р/хом* : *низ^{'ки} верх*, *'хата з низ^{'ким} / верхом* / *ви^р/хом*. У деяких говірках на позначення хати з високим верхом зафіксовано назву *ма'сандра* (Каз., Гай.), що набула такого фонетичного оформлення в результаті метатези в запозиченій з французької лексемі *мансарда*, відомій сучасній мові зі значенням 'житлове приміщення на горищі з похилою стелею або стіною' (ЕСУМ, III, 385), (СУМ, IV, 622). Отже, номен є вторинного походження – назва перенесена з частини на ціле.

Опозиція 'передня бокова стіна хати' : 'задня стінка хати' виражена чотирма типами лексичних протиставлень *при'чілок* : *глу^{ха} ст'іна* (Кот., Дуб., Гр., Пал., Шам.), *при'ч іл'на ст'іна* : *'задн'а ст'іна* (Вій.), *при'ч ілок* : *'задн'а ст'іна* (КГ, Од.), *прич іл'кова ст'іна* : *'задн'а ст'іна*, *глу^{ха} ст'іна* (Тар.). Така лексична реалізація зазначених сем характерна для літературної мови і багатьох говорів [2, 26 – 28].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. під впливом міських споруд в українських селах з'явився новий тип триподільного житла, що складався з двох суміжних хат, розташованих на один бік сіней. Найбільш заможні селяни будували багатоподільні житла із трьох-чотирьох кімнат. Такі споруди виникали в результаті членування кожної з камер триподільного житла: кожне із житлових приміщень переділялось на два – чисту хату та кухню або кухню-спальню [11, 19]. Багатокімнатні, наближені в плані до квадрата, житлові будівлі на Поділлі становлять більше сімдесяти п'яти відсотків [9, 328]. На позначення частини селянської хати, яка з'єднує жиле приміщення з ганком або ділить хату на дві половини, у східноподільських говірках вживають питому лексему *с'іни*, ареал якої звужується через

вживання запозиченої лексеми *кори́дор* (Гай, Пал., Тар.) та її фонетико-морфологічних варіантів *кал'і́дор* (Апол., Од.), *кори́дорчик* (Шам.), лексем *прихо́жа* (Од., Орл., Чер.), *прохо́жа* (Дуб., Гр., Тар., Апол.), мотивованих дієсловами *приходитьи* (в хату, кімнату) та *проходитьи* (кімнату, щоб добратися в іншу кімнату). Сема 'простора кімната для прийому гостей' репрезентована лексемами *зал*, *зала*, які однаково активні у всіх досліджуваних говірках. Номени запозичені з німецької або французької мови через російську і через польську мови, де позначає кімнату, однокімнатний будинок (ЕСУМ, II, 228). Атрибутиви у словосполученнях *холо́дна хата* (Чер., Шам.), *верхн'а хата* (Вій., Лук.), *ви^{el}лика хата* (Тар.), *гос^lтин:а* (Гай.) вносять додаткову семантику: така кімната була більших розмірів, ніж інші, не дуже добре опалювалася, одна із стін її була причілковою. Суцільний ареал утворює віддієслівний дериват *спал'н'а* на позначення кімнати, в якій сплять. Лише в говірці с. Аполянська відзначено синонім – двослівну номінацію *комната од:иху*. На позначення спеціально пристосованого приміщення з піччю, плитою для приготування їжі у всіх говірках зафіксовано загальнонародну лексему *кухн'а*.

Сема 'невисокий, переважно земляний насип вздовж стін хати знадвору' у досліджуваних говірках репрезентована лексемою *п'риз'ба* (внп), яка є результатом стягнення давнішого *приізба, утвореного з прийменника *при* та іменника *ізба «хата» (ЕСУМ, IV, 570). В окремих говірках для лексеми зафіксовано синоніми – однослівні та двослівні номінації *під'мурок / п'риз'ба* (КГ), *насип / п'риз'ба / гоб'сипана хата* (Війт.), *о'кіт / п'риз'ба* (Гайс.). Лексема *під'мурок* вживається в тих говірках, де зафіксовано словосполучення *мурована хата*. Незначна кількість синонімів пов'язана з позалінгвальними чинниками. В зазначених говірках вони позначали земляний насип вздовж стін глиняних хат знадвору. Глиняні хати як реалія зникають із планування села.

Отже, наведений матеріал свідчить про те, що досліджувана лексико-семантична група становить складну цілість. В ядрі лексико-семантичної групи знаходяться загальноновживані лексеми. Запозичені лексеми перебувають на маргінесі ЛСГ, зазнаючи при цьому зміни семантичної або формальної структури. Мікрогрупи лексем пов'язані тісними словотворчими й семантичними зв'язками.

Позначення говірок

Апол. – Аполянська Уманський, В. – Вишнопіль Тальнівський Ч, Вій. – Війтівка Бершадський, Гай. – Гайсин Гайсинський В, Гор. – Городецьке Уманський Ч., Гран. – Гранів Гайсинський В, Дуб. – Дубиново Савранський О, Зал. – Заліське, Зел. – Зеленькове Тальнівський Ч, Каз. – Казавчин Гайворонський К, Кал. – Калинка Томашпільський, Кот. – Котюжинці Гайсинський, Лук. – Лукашівка Тростянецький В, Од. – Одай Жашківський, Он. – Онопріївка Тальнівський Ч, Орл. – Орлове Новоархангельський Кір, Пав. – Павлівка Тальнівський, Пал. – Паланка Уманський, Пап. – Папужинці